

KÂTİP ÇELEBİ

**BOZUKLUKLARIN
DÜZELTİLMESİNDE
TUTULACAK YOLLAR**
(Düstûru'l-amel li-ıslahi'l-halel)

Hazırlayan
ALİ CAN

**KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YAYINLARI**

KÂTİP ÇELEBİ

1000

**BOZUKLUKLARIN DÜZELTİLMESİNDE
TUTULACAK YOLLAR**

(Düstûru'l - amel li - ıslahi'l - halel)

Hazırlayan :

ALİ CAN

**KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : 497
1000 TEMEL ESER DİZİSİ : 84**

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Giriş	5
Kâtip Çelebi, Hayatı, Eserleri, Türk ve Dünya İlim Tarihindeki Yeri	7
Düstûru'l-amel'in Yazılış Amacı ve İhtiva Ettiği Konular	13
Sadeleştirilmiş metin	18
Önsöz	20

BİRİNCİ BÖLÜM

Reyanın Durumu	22
----------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

Askerin Durumu	26
----------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Hazinenin Durumu	29
Sonuç	31
Sonsöz	33
Tenbih ve Tebşir	34
Sözlük	35

GİRİŞ

İslam kültürü ile Türklerin devlet kurma gelenek ve yeteneklerini birleştiren Osmanlı toplumu, çağına göre uygar ve ileri bir düzen yaratmıştır. Şerî hukuk yanında, örfî hukuku yani, İslama dayanan kurumlar yanında kendi ihtiyaçlarından doğan kavramları, akılcı bir biçimde senteze ulaştırmış ve belli bir dönemin en güçlü devletini meydana getirmiştir.

Ne var ki, XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu büyük imparatorluk birbirinden ayrılamayacak iç ve dış faktörlerin etkisi ile artık, eski gücünden çok şey yitirmeye başlamıştı. Toplumun hemen hemen bütün müesseselerinde görülen bunalım, alınan türlü tedbirlere rağmen giderek büyümüştür.

Bu bozulmanın ve gerilemenin önüne geçmek için devlet yöneticileri, zaman zaman yasal tedbirlere ve yeni düzenlemelere başvurular. Bunun yanında, kimi ilim adamları ve «hayırhah-ı din ve devlet olanlar» da gerek eserleri gerekse şifahi uyarıları ile bu bunalımın çözümü için imkânları ölçüsünde çaba göstermişlerdir.

Sadeleştirilmiş metnini verdiğimiz *Düstâru'l-amel* de böyle bir çabanın ürünüdür.

XVII. yüzyılda devletin ıslahı için çalışan kişiler arasında Kâtip Çelebi'den başka, Aynî Ali Efendi, Koçi Bey, Kadı-zâde İlmî Mehmet Efendi, Avnî Ömer Efendi hemen ilk akla gelen isimlerdir.

Bunalıma tedbir arayan bu çalışmaların hemen hemen hepsinin ortak yönü çareyi, şeriata ve kadim kanuna dönmekte bulmalarıdır. Osmanlı toplum yapısı incelendiğinde görüleceği gibi bu istek, haklı ve gerçekçi sebeplere dayanmaktadır. Kâtip Çelebi de bu eserinde, aynı nokta üzerinde ısrarla durur. Ne var ki, Kâtip Çelebi'yi başkalarından ayıran özellikleri de vardır. O, ilmin değerini ve önemini anlamış, batı ilmine yönelerek, doğu ile batı arasındaki ilim alış verişini kesen tutucu duvarı zorlamış kişilerden biridir. XVII. yüzyılda fikir alanında, batıya yönelmiş düşünceyi hazırlayan, sağlam, gerçekçi görüşlere sahip, Osmanlı yazarları içinde en fazla ün yapmış bir fikir adamımızdır. Onun bu özelliklerini *Düstûru'l-amel*'in kurgusu ve içine aldığı konularda da görebiliyoruz.

Bu anlamda, çağının öncüsü olan Kâtip Çelebi'nin belli bir dönemin sorunlarına ışık tutan, bu küçük fakat değerli eseri, 1862'de İstanbul'da basıldı. Ayrıca Bernhauer tarafından *Morgenländische Gesellschaft* dergisinde Almancaya tercüme ve neşredildi.

Geleceği sağlam temeller üzerinde yükseltmenin başta gelen şartı, geçmişi iyi bilmek ve iyi değerlendirmektir. Bu inanç içinde bu kez, günümüz Türkçesi ile ve genç neslin anlayabileceği bir ifade ile sunmaya çalıştığımız bu eserin amacına ulaşması dileğimizdir.

Bu çalışmamıza değerli yardım ve uyarıları ile katkıda bulunan saygıdeğer hocam Sayın İsmet Parmaksızoğlu'na, bir kez de burada teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayıyorum.

Ali Can

KÂTİP ÇELEBİ

1609 - 1657

HAYATI ESERLERİ TÜRK ve DÜNYA İLİM TARİHİNDEKİ YERİ

Birbirleriyle az ilgisi olan ilim dallarını, yenilik getirecek derecede kavramış olan Kâtip Çelebi XVII. yüzyıl Türk ilim dünyasının en belirgin bir simasıdır. İlmî düşünceyi temsil eden ve büyük bir sayı tutan eserleri değeri ve önemi bakımından, sadece bizde değil Avrupa'da da büyük bir ilgi uyandırmıştır.

Divan üyelerince Hacı Halife, ulema arasında Kâtip Çelebi namı ile tanınan bu değerli şahsiyetin hayatı hakkında bilgilerimiz, *Sullemu'l-vusûl ila tabakati'l-fuhûl ve Mizânu'l-hakk fi ihtiyari'l-ekak* adlı eserinde verdiği ayrıntılı bilgi ve diğer eserlerinde rasladığımız kısa bilgilerin toplanması ile elde edilmiştir. Şubat 1609'da İstanbul'da doğdu. 1623 yılında enderuna mensup olan babası vasıtası ile, divan kâlemlerinden, Anadolu muhasebesi kalemine kâtip oldu. Burada hesap kurallarını, erkam ve siyakat yazısını öğrendi. 1624 tarihinde, silahtarlık alayındayken, Abaza Mehmet Paşa isyanını bastırmak üzere ordu ile birlikte Tercan seferine çıktı. 1625-1626 yılında da Bağdat seferine katıldı. Bu sırada babası vefat etti. Babasının arkadaşlarından biri, kendisini süvari mukabelesine tayin etti. 1627-1628'de Erzurum muhasarasında bulundu. Bu yılın sonunda İstanbul'a dönerek, Hüsrev Paşa ile birlikte yeniden

sefere çıkana kadar, çok etkisinde kaldığı Kadı - zâde'nin derslerine devam etti. 1631 - 1632'de tekrar, İstanbul'da Kâdı - zâde'nin derslerine katıldı. 1634 - 1635'de Sultan IV. Murat ile Revan seferinde bulundu. 10 yıl kadar, ordu ile birlikte çeşitli seferlerde bulunduktan sonra İstanbul'a kendi deyimi ile «Cihad-ı asgardan cihad-ı ekbere» döndü.

Kâtip Çelebi birkaç defa önemli mirasa kondu. Bu paraların büyük bir kısmını kitap almak için harcadı. Birçok değişik ilim yanında en fazla tarih, tabakat ve vefeyat konularına düşküdü. Erdemli ve derin bilgi sahibi Ârec Mustafa Efendi'nin derslerine büyük bir ilgi ile devam etti. Bu arada kendisinin de talebeleri vardı. 1648 yılı sonlarında *Takvimu'l-tevarih* adlı eseri dolayısı ile Şeyhülislam Abdurrahim Efendi'nin delaleti üzerine kendisine ikinci halifelik görevi verildi. Kâtip Çelebi'nin bilgisine hayran olan ve yakın dostu bulunan Şeyhülislam Abdurrahim Efendi *Mizânu'l-hakk*'ın faydalı bir eser olduğuna dair bir de fetva vermiştir. Daha zamanından başlayarak, Latince, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve daha başka dillere çevrilen eserlerinin birçoğunu bu son yıllarında telif etti. Şeyh Muhammed İhlâsi'nin yardımı ile bazı eserleri bu dönemde Türkçeye çevirdi. 6 Ekim 1657 yılında sabah kahvesini içerken aniden öldü. Mezarı Zeyrek yakınlarındadır. 1953 yılında yeniden yaptırılan mezarına A. Adnan - Adıvar tarafından bir de kitabe yazılmıştır.

Kâtip Çelebi, hakim yaratılışlı, az konuşan, iyi huylu, zamanında ve sonradan büyük beğeni toplamış bir kişiliğe sahipti. Batıl inançlara, her zaman açıkça ya da dolaylı olarak karşı koymuştur.

En çok ilgilendiği tarih ilmi dışında, coğrafya, maliye, denizcilik, askerlik, bibliyografya gibi dallarda da oldukça yeterli bilgilere sahiptir. Arapça, Farsça ve Latince bilen Kâtip Çelebi, açıklığa kavuşmamış bir konuyu aydınlatmak için yılmayan bir gayret ve ilmî bir dürüstlikle çaba göstermiştir. Batılıların ve Yunanlıların özellikle coğrafya konusunda oldukça ileri olduklarını, İslam düşünürlerinin yetersizliğini ve mevcut kitapların eksiklik ve yanlışlıklarını görmüş, doğudaki bu eksikliği gidermek gayesi ile *Cihannüma*'yı telif etmiştir. Belki de ilk defa olarak, Türkçe ve Arapça yazılmış eserlerdeki eksikleri tamamlamak için batı kaynaklarından yararlanacak kadar ilmî ve hür düşüncelidir. O bütün çalışmalarında ilmin kılavuzluğundan ayrılmamıştır. Yararlandığı kaynakları da olduğu gibi almamış, imkânları ölçüsünde düzelterek ve tenkid ederek kullanmıştır. Batı dillerinden tercüme ettiği eserlerde de bu ilkeye uymuştur. Yararlandığı eserlerde, kişisel görüşlere, ayrıntılara değil, asıl olayın kendisine eğilmiştir. Eserlerinde kullandığı üslup zamanına göre oldukça sadedir. Süslü anlatıma yönelmemiş, açık ve kısa ifadeler kullanmıştır. XVI. ve XVII. yüzyıl klasik Türk nesrinin genel özelliği olan seci, teşbih ve cinaslar onun eserlerinde nadir olarak görülür.

Türk ve batı âleminde oldukça büyük alaka görmüş, eserleriyle hayranlık uyandırmış Kâtip Çelebi, kendisinden sonra gelenleri de etkilemiştir. Nâima, tarihinin birçok bölümlerinde ondan alıntılar yapmıştır. Şehrî-zâde, *Nevpeyda* adlı eserinde, onu takip ettiğini belirtmiştir.

O, şahsiyeti ve eserleri, ilmî dürüstlüğü ve gayreti ile ve her şeyden önce de ilmi, bir gaye değil-

toplum hayatının yükselişi için bir araç olarak kullanışı ile kendisine, dün olduğu kadar bugünde gösterilen ilgiyi gerçekten hak etmiş, önemini ve değerini eserleri ile de ispat etmiştir.

Eserleri :

Kâtip Çelebi'nin sadeleştirilmiş metnini sunduğumuz *Diüstûru'l-amel* dışındaki eserleri de şunlardır :

Keşfü'z-zunûn an esami'l-kütüb ve'l-fünûn - 20 yılda meydana getirilen ve Arapça olarak yazılan bu eserde; 14.500 kadar kitap ve risale, 10.000 kadar müellif ve şair adı zikredilmektedir. Bugün de en değerli başvuru kitabı olan bu bibliyografik eser alfabe sırası ile düzenlenmiştir. Flügel tarafından Arapça metin ve Latince tercümesi ile 7 cilt olarak basılmıştır.

Cihannüma - Türkçe yazılan coğrafya eserlerinin en önemlisidir. Türklerin coğrafya görüşünde çığır açan bu eser birçok defa batı dillerine tercüme edilmiştir.

«Fezleke akvalu'l-ahyar fi ilmi'l-tarih ve'l-ahbar - Arapça olarak telif edilmiş büyük bir tarih kitabıdır.

Fezleke - yukarıdaki eserin zeylidir. 1592 - 1654 yıllarındaki olayları kapsar.

Tuhfetu'l-kibar - Türk - Osmanlı denizcilik tarihi ve teşkilatı üzerinde yazılmış eserlerin en değerlisidir. Birçok kereler basılmış ve batı dillerine çevrilmiştir. İbrahim Müteferrika baskısında bazı açıklamalar eklenmiştir.

Mizânu'l-hakk fi ihtiyâri'l-ehakk - Kâtip Çelebi'nin 1656 kasımında tamamladığı son eseridir.

Takvimu'l - tevarih - Dünya tarihi kronolojisi-
sidir. Âdem'den 1648 tarihine kadar olan dönemi içi-
ne alır.

Sullemu'l - vusûl ila tabakati'l - fuhûl - Alfabe-
tik olarak tertiplenmiş, Arapça biyografi kitabıdır.

İrşâdu'l - hayara Avrupa ülkelerinin toplum
ve devlet teşkilatından bahseden bu küçük eser, Av-
rupa hakkında İslam tarihlerindeki, yanlış ve eksik-
leri düzeltmek için kaleme alınmıştır.

Kanun - nâme - 1654 - 1655 yılları arasında bazı
devlet kanunlarını toplayan bir mecmuadır.

İlhâmu'l-mukaddes fi jeyzi'l-akdes - Birtakım
müşkül meseleler üzerine yazılmış; ilgili hey'et ıstı-
lahlarını açıklayan bir eserdir.

Tuhfetu'l-ahyar Alfabe sırasına göre düzen-
lenmiş ve üç dilde çeşitli kitaplardan toplanmış, bir
muhaberat kitabıdır.

Durer-i muntasire ve gurer-i muntasire - Çeşitli
konulara dair faydalı bilgileri kapsayan bir mec-
muadır.

Hüsni'l-hidaye - Ali Kuşçu'nun *Muhammedi-*
ye'sinin cebir ve mukabele bölümüne kadar olan kıs-
mının şerhidir.

Camii'l-mütûn . . . - Çeşitli konularda 27 eserin
özet ve şerhlerinden meydana gelmiş bir mecmua-
dır.

Muhtasar Camii'l - mütûn - Yukarıdaki eserin
muhtasarıdır.

Tarih-i frengi tercümesi - J. Carion'un *Chronik*
adlı kitabının tercümesidir. *Tasvir-i efkâr* gazetesin-
de neşredilmiştir.

Tarih-i Kostantiniyye ve Kayasire - Tercüme ve intihap yolu ile meydana getirilmiş 1579 yılına kadar doğuda geçen olayları kapsar.

Levamiu'l-nûr ... Atlas Minor'un tercümesidir.

Bunların dışında Kâtip Çelebi, *Meteora* kitabının sekizinci makalesini, Jovans'in *The atrum orbis terrarum* kitabını, Cluverius'un eserini ve *Lorenzo*'nun bazı yerlerini tercüme etmiştir. Ayrıca, tütün konusunda da küçük bir eseri vardır. Bundan başka kaybolmuş görünmekte olan *Recmu'l-recîm ve Beyzavî tefsiri şerhi* de eserleri arasında zikredilebilir.

**«DÜSTÛRU'L-AMEL» İN
YAZILIŞ AMACI ve İHTİVA ETTİĞİ
KONULAR**

XVII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için bir bakıma, sonun başlangıcı olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren ki, artık çöküşe doğru hızlı bir gidiş başlamıştır.

Osmanlı toplumunun gerilemeye başlaması XVI. yüzyıl sonlarına rastlar. Kanunî (saltanatı: 1520-1566)'den sonra başa geçen üç sultanın; II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574 - 1595) ve III. Mehmed (1595 - 1603)'in saltanatları görülmemiş bir isyan dalgasını - Celâli isyanlarını - beraberinde getiren bir çözümlenme döneminin başlangıcı olmuştur.

Bu tarihten itibaren, uzun süren savaşların da (İran ve Avusturya) etkisi ile, devletin kaynakları gittikçe azalırken, ihtiyaçları da artmıştır. Ticaret yollarının değerden düşmesi, fethedilen yerlerin artık gelir getirmek yerine, masrafı körüklemesi, kaçakçılığın, rüşvetin oldukça yoğun bir hale gelmesi devlet gelirlerinin azalmasına yol açmıştır. Bunun yanında; para değerinin düşmesi, fiyatların hızla yükselmesi, ordu ihtiyaçlarını sağlamanın güçlüğü, yenicileri maaşları, lükse dayanan bir yaşama eğilimi, devleti her gün biraz daha zorluğa iten mali sıkıntıyı doğurmuştur. Kâtip Çelebi'nin de belirttiği gibi 1597 yılında gider, gelirin üç katı olmuştur. Ayrıca her padişahın cülusu sırasında dağıttığı bahşişlerin büyüklüğü de giderin çoğalmasını etkileyen unsurlardan biri

olmuştur. Bir örnek vermek bakımından söylemek gerekirse; III. Mehmed 1595'de tahta geçerken 60 bin duka altını cülus bahşisi olarak dağıtmıştır.

XVI. yüzyıl sonundan başlayarak, Osmanlı toplum düzeninin esasını teşkil eden mirî arazi rejimi, kısaca, çıplak mülkiyeti devlete ve istifadesi şahıslara ait olan arazi sistemi bozulmaya başlamıştır. Sosyal, ekonomik, tarihî ve askerî sebeplerin doğduğu bu sistem, uzun müddet Osmanlı Devleti'nin temel dayanaklarından biri olmuş, üretim artmış, toplum-birey çıkar dengesi sağlanmıştır. Askerî yönetim düzeni ile toprak düzeni arasındaki bağı meydana getiren ve mirî arazi rejiminin ana unsurlarından biri olan timar sisteminin değişme ve bozulmaya başlaması sonuçta, idarî, siyasî ve ekonomik yapının giderek çökmesinde baş faktör olacaktır.

İşte, XVI. yüzyıl sonundan başlayarak, çeşitli iç ve dış etkenler sonucu gerilemeye başlayan Osmanlı Devleti'nde bunalımın çözümü için, yöneticilerin çeşitli tedbirlere başvurmaları yanında, ulema da kendi arasında bu gailenin tedbirini aramaktaydı.

Konumuz çerçevesinde ve bu küçük kitabın sınırları içinde bir genelleme biçimiyle ve kalın cümlelerle verdiğimiz bu bozukluk ve bunalıma çözüm olmak üzere, Kâtip Çelebi de kendi deyimi ile «Lakin mucibi ile amele gelmeyeceğini bilüp asla mukayyed» olmadığı eserini, padişah fermanı üzerine toplanan divana katılmış olması ve «Müddetü'l-ömr divana hızmed idüp seferlerde ve hazerlerde rüzkârın germ u serdin ve nice derdin çeküp tevarih-i eslaf görmekle, dilediği sayesinde âsude olduğu devlet-i aliyye'ye nusret ve şükrü nimet niyeti» ile ve biraz da

müftü Hüsam - zâde'nin isteği ve ısrarı ile yazmış ve ona vermişti.

Kâtip Çelebi bu risaleyi, 1652'de yazmış olmasına rağmen ancak üç yıl sonra ortaya çıkarılmıştı. Padişahın bu işle bizzat ilgilenmesi gerektiğini vurgulayan Kâtip Çelebi, eserinden devlet adamlarının yararlanacağından daha başta ümidi yoktu.

Düstûru'l-amel - Kâtip Çelebi'nin ıslahatçı düşüncelerini aktaran tek eseri de değildir. *Mizanü'l-hakk* medresenin o çağda düştüğü taasuba karşı yazılmıştır. Bu eserde müsbet ilimler ve felsefe savunulur. Bundan başka, denizcilik tarihimiz bakımından en değerli kaynaklardan biri olan *Tuhfetü'l-kibar*'ın yedinci bölümünde ve sonra, kaptanlara ve korsanlara «vasiyet» dediği kırk öğüdü ve denizcilikle ilgili ıslahata ait düşüncelerini beyan eder.

Üç bölüm ve bir sonuç düzeni ile yazılmış *Düstûru'l-amel*, devlet hazinesinde, gelirin azalmasına, masrafın çoğalmasına, asker sayısının fazlalığına çare aramak ve reayanın düştüğü zor durum ile bütçe açığına çözüm getirmek üzere kaleme alınmıştır.

Eser bir çeşit siyaset ve toplum nazariyesi karakteri taşımaktadır. Aslında Kâtip Çelebi, Osmanlı devrinin belirgin bir İbn Haldun (1332 - 1406) takipçisidir. O, tarih felsefesinin ve sosyolojisinin kurucularından biri sayılması gereken İbn Haldun'un felsefesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. İbn Haldun'da olduğu gibi, Kâtip Çelebi de toplumları «doğma ve gelişme, duraklama, gerileme ve yıkılma» devrelerinden geçirmektedir. Ona göre bu devrelerin kısalığı ya da uzunluğu kişilere ve toplumlara uygulanan tedbirlerin iyi ya da kötü olmasına bağlıdır. Kâtip Çelebi'ye göre toplumlar da, insanlar gibi kaçınılmaz son-

dan, ihtiyarlık ve ölümden kurtulamazlar. Ne var ki, yerinde ve zamanında alınacak iyi tedbirlerle, bu sonu uzatmak ve bu devreleri daha uyumlu ve daha rahat geçirmek mümkündür. O, bu görüşü ile etkilendiği İbn Haldun'dan ayrılır. Zira İbn Haldun, devletlerin yükselme, duraklama ve düşme devirleri olduğunu söylerken, bu dönemlerin yalnız kişilerin irade kuvvetleri, ihtiras ve yönelişleri ile meydana gelmeyip, dışardan ona yapılacak her türlü müdahalenin boş bir çaba olduğunu inanır.

Tarihin konusunun sosyal olaylar olduğunu söyleyen İbn Haldun'a göre, tarih, insan hayatının toplumsal olaylarından bahseder. Oysa *Kâtib Çelebi Fezleke*'sinin tarihin lügat ve ıstılah olarak tarifine, konusuna ve yararına ayırdığı ikinci bölümünde, tarihin konusunun peygamber, evliya, âlim, hekim, şairler ve hükümdarlardan ve gelmiş geçmiş olan kimse-lerin ahvalinden bahsetmek olduğunu belirtir.

Kâtip Çelebi'nin tarafsız bir hâkim dürüstlüğü ile gerçeği bulma endişesi, onu en çok etkilendiği fikirler karşısında da, müsbet ilme olan inancı doğrultusunda hür kılmış ve o, kendi ilmî düşüncesinin damgasını taşımıştır.

Kâtip Çelebi'nin anlayışına göre «mülk ve saltanat manasına olan devlet, birtakım kurallarla birbirine bağlanmış insanlardan oluşur» ve «insanın toplumsal durumu, bireysel durumuna çoğu durumda eşittir». Bu düşünceleri ile de, kendinden önce ortaya atılmış fakat XIX. yüzyılda organizm denen sosyolojik görüş yönündedir. Sosyal sınıflarla, organik fonksiyonlar arasındaki benzerlik görüşü, XIX. yüzyıl organist sosyoloğu Herbert Spencer'i ha-

tırlatır. Hippokrates'in mizaçlara ait sınıflamasından yararlanan Kâtip Çelebi, Osmanlı toplumunun sosyal yapısını; ulema, asker, tüccar ve reaya olarak belirler.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Kâtip Çelebi'nin bu eserde tedbir olarak sık sık öne sürdüğü «sahibi seyf» yani otoriter, dirayetli bir kişinin işleri ele alması gerektiğine olan inancı, ortaya çıkan bunalım karşısında «şeriata» ve «kadim kanuna» dönüşü sağlamak içindir. Zira o, Osmanlı Devleti'nin, siyasî, sosyal ve malî yapısının timar sisteminden ayrılacağı, bozulan timar sisteminin yapıyı çökerteceğini anlamıştır.

İlmi, toplumun ayakta durmasına ve devamına bir vasıta olarak gören Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-amel*'inin, XVI. yüzyıl sonunda başlayan ekonomik ve sosyal bozukluklara karşı çözüm arayan layihalar, vüzeraya nasihatler ve siyasetnameler türündeki eserler arasında önemli bir yeri vardır.

SADELEŞTİRİLMİŞ METİN

İlkin, Őukran ve övgü, dünya nizamının iŐleyiŐi yüce iradesine bağlı ve insanoğlunun işlerinin düzenlenmesi ezeli isteğine rapt olunmuŐ, kinatın sahibi ulu Tanrı'ya yaraŐır.

Salat ve selam, Őeri buyrukları devlet ve ml-kn yapısını düzeltmeye ve koyduğu kurallar din ve millet için yeterli olan o, insanların en hayırlısına olsun.

Hicri tarih 1063 (1652 - 1653) yılına eriŐtiėinde, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan da 364 yıl geçmiş bulunuyordu. İlahi akıŐın ve tabiatın bir gerçeği olmak üzere, Osmanlı Devleti'ni teşkil eden topluluk yapısında, bir değişme ve toplumun çeşitli kesimlerinde anlaŐmazlık eserleri görülmeye baŐlandı.

«Hükümdarlar ilhamla beslenirler» atasözü uyarınca - Allah gücünü teyit eylesin - lemleri tutan padiŐahımız hazretleri tarafından, cihanı kapsayan ve hükmüne eğilmemiz görev olan bir ferman çıkarıldı. Buna göre, iş bilen divan memurları ve devletin sorunları ile uėraŐan ileri gelenler, bir yerde toplanıp, aralarında konuyu tartıŐsınlar ve bu sıkıntının tedbiri nedir anlasınlar. Ta ki yüce Allah korusun, alı-nacak tedbirler bir zorlukla karşılaşmasın.

«Dert baş göstermeden çaresini bulmak gerekir» vecizesince, ferman gereği önce, maliye vekili olan Őerefli vezir, defterdar paşa huzurunda, divan yeleri toplanıp, gelirin azlığı, giderin çokluğu ve buna bağlı olarak reayanın gcszlğ ve bunalımı ve de askerin çokluğuna iliŐkin durum söz konusu edildi. Padişahın tahta çıkıŐından beri yapılan görüş-

melerde hep, geçmişin dedikoduları edilmekteydi. Şimdi söz böyle oldu ki; «Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadaretinin son günlerinde, 1053 (1643) yılında gelir ve gider eşitti. O zamandan bu ana gelinceye kadar gelirin azalması ve giderin artması nedenleri tesbit edilip, her biri hakkında ayrıntılı bilgi edilsin ve sonra çözümü ne ise belirlensin» diye yazılması kararlaştırılıp oturum kapandı.

Bundan sonra, bu bunalıma çare olarak, ne tür bir kurul ve ne tür bir çalışma yapılması lazım geldiği «din nasihattir» hadisi gereğince din ve devlete yararlı olmak isteyenler, bildikleri ne varsa saklamayıp, sevap ve iyiliğe kılavuzluk ve doğru yola işaret etsinler.

İşte bu ferman üzerine, insanların en zayıfı Hacı Halife, yani ben de ömür boyu divana hizmet edip, savaşta ve barışta zamanın acı - tatlı nice derdini çekip geçmişlerin tarihlerini inceleyerek, gölgesinde huzur bulduğumuz, Osmanlı Devleti'nin başarısı ve yediğimiz ekmeğin şükrünü ödemek için tarihlerde görüp, denemekle iyice öğrendiğimiz konular üzerinde birkaç sayfa yazmak istedim.

Gerçi bu iş, ilk bakışta demir leblebi gibi görünmekle, devletli efendiler, yeteneksizlikten ötürü önemsemeyip, yararlanmasalar da, bari kıyamet gününde özüümüze cevap olur diye düşündüm ve bu yazılanları, bir önsöz, üç bölüm ve bir sonuç üzere düzenleyip adını *Bozukluğun Düzeltilmesi İçin Uygulanması Gerekli Kurallar (Düstûru'l - amel li ıslahi'l - halel)* koydum.

Önsöz devletin durumu, birinci bölüm reaya, ikinci bölüm asker ve üçüncü bölüm de hazine hakkındadır. Sonuç da, bunalımın giderilmesi ve devlet düzeninin doğru yoldan çıkışının çaresine ilişkindir.

ÖNSÖZ

Mülk ve saltanat manasına olan devlet, birtakım kurallarla birbirine bağlanmış insanlardan oluşmaktadır.

Eşyanın tabiatının sırlarına ermiş, nazari ve amelî bilginin inceliklerine vakıf araştırmacılara göre; insanın toplumsal durumu, bireysel durumuna eş değerde ve çoğu halde birbirine eşit olduğu açık ortaya konmuştur. «Oysa sizi merhalelerden geçirerek O yaratmıştır» (1) yüce lafzında bu manaya ima olduğunu belirtmişlerdir.

Her şeyden önce, insanın tabii ömrü, gelişme yaşı, duraklama yaşı ve gerileme yaşı olmak, üzere üç aşama üzerine takdir olunmuştur. Her ne kadar bu üç aşama, kişilerin hayatında tayin edilmişse de, güç ve güçsüzlük karşılaştırma bakımından biriyle tezat halinde olup, zayıf yapılı bir kişinin çöküşü, sağlam yapılı bir kişiden daha önce olagelmıştır. Bunun gibi, devletin insanlardan oluşan toplumsal yapısı da üç aşamalıdır. Gelişme çağı, duraklama çağı ve gerileme çağı. Bu üç aşamada toplumlara göre, birbirleri ile farklılık gösterir.

Bu nedenle geçmişte, bazı toplumlar çok kısa sürede gerileme çağına vardı. Birçoğu afete uğrayan yığıtler gibi, tedbirsizlik afeti ile, daha duraklama çağına yok oldu. Bazısı da, bu yüce devlet gibi, güç-

(1) Nuh suresi, 14. ayet

lü bir yapıya ve sağlam esaslara dayandığı için duraklama dönemi uzun sürdü. Bu üç aşamanın, gerek bireylerde, gerekse toplumlarda kendine has belirtileri vardır.

Toplum sorunlarını çözmekle yükümlü olan keskin görüşlü yöneticiler, konularını bilip, durumu düzeltmek ve gerekli tedbirleri almakta ona göre hareket ederler. Nitekim cismin ve ruhun ilacı bellidir. Yoksa tedbir almakta yanlış davranılmış olur. Zira yaşlıya iyi gelen ilacın, emzikteki bebeye bir faydası yoktur.

BİRİNCİ BÖLÜM

REAYANIN DURUMU

Öncelikle köylü ve halk; sultanlar, ümera ve Tanrı emaneti olmaktan başka «İnsansız mülk olmaz, ordusuz halk olmaz, parasız ordu olmaz, halk olmadan para toplanmaz, adalet olmasa da halk olmaz» ve «Sözün hayırlısı öz ve gerçek olanıdır» vecizelerine uygun olarak, bu bölümde bu kadarla yetinmek gerekir. Bireysel ve toplumsal benzerlikleri gösteren bu kısa bölümü açıklayalım :

İnsan vücudu, dört unsur tabiatından olan, dört karışımından meydana gelir. Duygu ve güç vasıtası ile kendini yönetmeyi başarır. Bunun gibi, toplumlar da, dört temel esastan mürekkep olup, duygu ve güce eş değerde olan devlet yöneticileri aracılığı ile nefsin yönetimini ve dizginlerini elinde tutma makamında olan yüce sultan idaresine bağlı kılınmıştır.

Dört esas dediğimiz; ulema, asker, tüccar ve reayadır. Saygın ulema zümresi, bedende en önemli bir unsur olan kana eşittir. İnsan vücudunun kaynağı kalptir. Kalp hoş bir cevherdir. Oldukça nazik yapısından dolayı, bedende hareket edemeyip, kan onu, bedeninin en ince noktalarına kadar ulaştırır. Şüphesiz, bedeninin onunla beslendiği gibi, âlimler de kalp ayarında olup, bereket ve bolluğun temeli olan ilimle doğrudan ya da dolaylı olarak donanarak, bedeninin organları derecesinde olan cahilleri ve halkı aydınlatırlar. Bedenin kalpten yararlandığı gibi, onlar da,

âlimlerden yararlanırlar. Kalbin, bedenin canlılığını sağlaması gibi, ilim de toplumun devamını sağlar. Bu bakımdan Hz. Yusuf aleyhisselam görev isterken «Ben bütün bilgileri toplamışım» (1) demiştir.

Asker balgam, tüccar safra ve yapısı süfli ve toprakta olan reaya sevda derecesindedir.

Nasıl bu dört karışım kendi arasında, kaynaşıp ayrılarak, birbirlerinden yararlanıyor ve böylece insan varlığı sağlığını buluyorsa, bu dört sınıfın yarıdılışı gereği, birlikte yaşamak zorunda olması nedeni ile birbirinden yararlanması da toplum düzenini ve devlet yapısını sağlığa kavuşturmuştur.

Vücut yapısının bozulmaması, bu dört karışımın ölçülü olmasını gerektirir. Eğer nicelik ve nitelik bakımından biri fonksiyonunu yitirip bozulur veya aşırılaşırsa, ya dışarı atılması ya da iyileştirilmesi gerekir.

Reaya sevda derecesindedir. Yemek hazmedildikten sonra bir süre mideye besin girmezse, dalak biraz sevda döküp boş kalmasın ve bazı menfi durumlarla karşılaşmasın diye hazırlıklı olduğu, tıp ve anatomi ilmince bilinmektedir. Bunun gibi mide derecesinde olan, devlet hazinesine de besin değerinde olan mal girmeyip boş kaldığında, zavallı reaya da malları ortaya döküp, her defasında hazineyi boş bırakmamak için, önceden hazırlıklı olur. Ne var ki, onlar yoksullaştırılarak ve güçsüzleştirilerek geçimlerinden edilirlerse, bu hazırlık etkili olmaz. Bu bakımdan, geçmiş padişahlar reayayı zalimlerden koru-

(1) Yusuf suresi, 55. ayet

muş, adalet ve gönüllerini hoş etmekte tam bir özen göstermişlerdi. Doğruluktan ayrılmayıp, zalimlere fırsat vermemişlerdi. Osmanlı ülkesi köylerinden birinin harap olmasına razı olmazlardı. Merhum sultan Süleyman Han, Darü's - saltanatı aliyye yani Kostantiniye şehrinin, tamamen bayındır olmasını dilesede, Osmanlı ülkesinde bulunan kasaba ve köylerden bu maksatla, birini kaldırıp, buraya getirmeyi uygun görmemişti. Reayadan birinin ziraatten ve çiftçilikten ayrılıp, şehre göçünü reva görmezdi. Bu bakımdan, Belgrad kalesini fethettiği zaman o yörenin kâfirlerini sürüp, Yedikule civarında yerleştirmişti. Sonra duraklama dönemi gelince, Celâli'lerin ortaya çıkışı ile reaya güçsüzleşerek bölgelerini terkedip, köylerden şehre kaçtılar. Şu anda İstanbul çevresi bile göç edenlerle dolu durumdadır.

Bu eserin yazarı, 1045 (1635) tarihinden itibaren on iki yıl Osmanlı ülkesinde dolaştı. Gezip gördüğü köylerden birçoğu haraptı. Halbuki, Acem Şahı ülkesinde, Hemedan ve Tebriz'de 15 - 20 menzil kadar mesafede bir tek harap köy görmek mümkün olmadı. Oysa o toplum duraklama döneminin sonlarındaydı.

20 yıla yakın bir sürede, taşraların bütünü ile harap olduğu ağızdan ağıza yayılmıştır. Bu çöküntünün bir nedeni de, vergilerin kat kat artırılmasıdır. En büyük neden de, görevlerin ehline verilmesi ve ehil olmayanların ve gaddarların hakkından gelinmesi gerekirken, bütün makamların yüksek fiyat ile satılması olmuştur. Satın alan lanetlikler süratle, evvela ödedikleri pis parayı fazlası ile toplamaya sa-vaşırken, mecburiyet bahanesi ile o görev bir başkasına daha satılır, o da gittiği zaman halkı daha ziyade baskı altına alır.

Reaya fukarası, iki katına çıkarılan ağır vergileri ödeyemezken, zalimlerin bu şekildeki zulmüne dayanamayıp bunalıma girdiğine de şüphe yoktur. Geçmişte, rüşvetçilik suçlaması ile birçokları işinden çıkarılmış ve gözden düşmüştür. Birçok devlet ileri gelenleri de katlolunmuşken hâlâ, aklen ve şer'an zararlı ve ayıplanan bu huy, devlet işlerinin dayanağı olunca, o devlet ve hazinenin halinin ne olacağını varın siz düşünün! ...

Bu iğrenç ve şeriata uymayan iş, Müslüman olmayan hükümdarlar arasında bile yasaklanmış ve ayıplanmıştır. Zira bir hakkın hükümsüz kılınması ve batılın hükmünü yürütmesi adil bir kanuna ve ölçülü bir akla aykırıdır. Şer'an, haramlığının sabit olduğundan şüphe yokken ve ismi değiştirilerek geçmişte gizli alınırken «Bunun hazineye yararı vardır» diye ilan ettiler. Şüphesiz bu tutumdan, Cenabı Hak'ta gazaba gelmekle, hazineden bereketi götürdü. Askerin yüreğine de korkuyu düşürüp, geçmişte külfar, Müslümanlardan kaçarken, şimdi tam tersi oldu.

Kat kat artırılan vergi zulmünden, makam satma isyanından sıyrılıp, adalete dönmekle kötülüklerden kaçınılmaz, tövbe ve istiğfar olunmazsa, bu isyanın getireceği felaket ve bu zulmün, düşmanlığın acısı âlemi muhakkak ki berbat edecektir. «Biz Allah'tanız ve elbette ona döneriz» (1).

(1) Bakara suresi, 156. ayet

İKİNCİ BÖLÜM

ASKERİN DURUMU

Daha önce belirtildiği gibi, beden dört karışım-
dan müteşekkil olup, her biri toplumda, bir sınıfa
eş değerdedir.

Askerin özellikleri balgama benzer ve ona eşit
kılınmıştır. Balgamın bedende lüzumu ve yararı, çok-
luğunun zararı, taşkınlığı ne ise askerin de öyle-
dir. Hasılı bedenın sağlamlığı; kuvvetlerin dengelen-
mesi ve birbirleriyle bağlantıları ile ayakta duruyor-
sa, devletin sağlamlığı da bu dört sınıf halkın denk-
liği ile olur. Bedenin sağlığı nasıl ki, bu kuvvetlerin
denkliğine bağlı ise, toplum düzeni de, bu halk taba-
kalarının denkliğine bağlıdır. Gerçi ikisinde de ger-
çek bir denge söz konusu değildir. Ama, bu çatışma,
bir dereceyi aşmamalı ki yapı bozulmasın ve sıhate
zarar gelmesin. Ne zaman ki yaş ortayı aşarsa, rutu-
bet ve burudet yaşlılığın ve balgamın tabiatı olur.
Çünkü o yaşlarda balgam baskın gelerek hükmünü
yürütür. Ancak, her defasında azaltılıp, durgunlaş-
tırılınca, eski yaratılış yeniden canlılık bulur. Diğer
karışım dahi ona dönmeye meyleder. O yaşta olan
bir kimsenin, balgamı bütünüyle mağlup edip o du-
rumda kalmaya çalışması saçmadır. Bu, ak sakallı
bir kişinin, sakalını siyaha boyayıp sonra da ağart-
mamaya çabalamasına benzer. Belki bu durumda bu-
lunana uygun olan, balgamın zararsız üstünlüğüne
boyun eğmektir.

Bu iddiadan sonra davayı, topluma naklederek delil gösteririz ki; Kara Mustafa Paşa geçmişte merhum Sultan Süleyman Han zamanı defterlerine göre, asker sayısını azaltmıştı. Çok geçmeden, tekrar eski seviyesini bulup belki daha da arttı.

Eğer «askerin fazlalığı bir gerçek midir?» diye sorulursa; bilinmelidir ki, merhum Sultan Süleyman döneminde, 970 (1562) tarihinde devletten maaş alanların toplamı 41.479 ve yıllık ücretleri 1223 yük akçe idi. 974 (1566) tarihinde, 48.316 asker ve 1264 yük akçe oldu. Sultan III. Murad döneminde, 997 (1588-89) tarihinde maaşlı sayısı 64.425 ve yıllık ulufeleri 1782 yük akçe oldu. 1004 (1595) tarihinde maaşlı sayısı 81.870 ve bir yıllık ulufeleri 2512 yük akçe oldu. 1018 (1609) tarihinde 91.202 asker ve yıllık maaşları 3800 yük akçeye ulaştı. Daha sonra Sultan Osman ve Sultan Mustafa zamanlarında 100.000 kadar olup, Sultan Murad Han döneminin sonlarında, Mehmet Paşa, Bayram Paşa ve Kara Mustafa Paşa'nın gayretleri ile yeniden yarıya düşürülüp, 1050 (1640) hududunda maaşlı sayısı 59.257, yıllık maaş tutarı ise 2631 yüke inmişti. Ne var ki, çok geçmeden tekrar eski seviyesine geldi. Hatta daha da arttı.

Yukarıda yazılanlardan da anlaşılacağı gibi, askeri, Sultan Süleyman zamanındaki sayıda tutmak mümkün değil, boşuna bir çabadır. Şimdi, bu zamanda, sipahi zümresini 20.000'den ve yeniçeri taifesini 30.000'den aşağı indirmeyip, diğer sınıflarında ona göre zararsız çokluğuna rıza göstermek gerekir. Askerin fazlalığından o kadar korkmaya da gerek yoktur.

Maaşların fazlalığını da, eski kanuna riayet ve uygun tedbir ile azaltıp, kayırmak mümkündür. Yaz-

makla bitmeyecek kadar çok, rıza ile yapılmış, taraflara uygun ve kanuna muvafık nice yararlı hususlar vardır.

Öncelikle, bu söylenenleri, işten anlamayanların itirazına meydan vermeden yerine getirmek, kısa zamanda fazlası ile yararlarını gösterecektir. Bunun ne kadarının gerçekleşeceği tecrübe ile görülecektir. Yüce Tanrı başarılı kılsın, din ve devlet için yararlı işleri kolaylaştırsın.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAZİNENİN DURUMU

Daha önce, insanın nefsi, devlette, sultanı; akıl gücü, veziri ve idrak gücünün şeyhülislamı temsil ettiğini ve diğer dört unsurun da toplum tabakaları derecesinde olduklarını anlatmıştık. Vücutta mide, devlette hazine demektir. Tad alma duyguları da, sarraf ve bankerlere benzer. İstek duygusu tahsildarlara, sindirimde emme gücü hazinedarlara ve hazım gücü defterdarlara, yazıcılara ve öteki maliye görevlilerine benzetilebilir. Böylece mideye gönderilen gıda, bu kuvvetlerin denk bir şekilde girişimleri ile, eritilip sindirildiği gibi, hazineye gelen gelirler de yukarıda andığımız görevlilerin aldıkları tedbirlerle ve gerekli yerlere bölünüp dağıtılmakla, toplumun bütün tabakaları hazineden, ya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak faydalanıp geçinirler. Şöyleki; sevda zayıflamış olursa mide boş kalır. Bu kuvvetler denkliklerini kaybeder, içlerinden biri zayıflar, çökerse beden yapısı da bozulur.

Bunun gibi, çiftçi ezilirse hazine boş kalır ve sözü edilen toplum tabakaları hıyanet ve fesat halinde bulunurlarsa, devlet yapısına da güçsüzlük ve bunalım gelmesi kaçınılmazdır.

Bilindiği gibi, duraklama dönemi sonlarına dek, bu kuvvetler sağlamdır. Sonra yavaş yavaş güçsüzeleşirler ve kusursuz olarak görevlerini yerine geti-

remezler. Ayrıca bu yaşta çöküş belirtileri de görünür. Saç ve sakal ağarmaya başladığı gibi, toplumda da ileri gelenler, kendi ünvan ve nüfuzlarını genişletmeye başlayıp; orta tabakanın da, gittikçe giyim - kuşamda hükümdarlar gibi olmaya, onlara özenmeye çalışması ile, bireylerin ve toplumun masrafı artıp, gündün güne de çoğalmaktan geri kalmaz.

Bu davanın delili budur ki; 972 (1564) yılında devlet hazinesinin geliri 1830 yük ve gider 1896 yük idi. 1000 (1591) tarihinde gelir 2934 yük ve gider 3604 yük oldu. Beş sene sonra, bir miktar daha farklılaşarak 1006 (1597) yılı tahrirlerine göre, gelir 3000 yük, gider 9000 yüke yükseldi ve geçmişte toplanan servetler harcandı.

Sultan IV. Murad Han zamanına gelindiğinde, toplam giderler 6000 yükten fazlayken, 1053 (1643) hududunda 5500 yük kadar indirilip, tahta geçişinden sonra gelir 3618 yük ve gider 5500 yük olarak kaydedildi. 1060 (1650) yılında yeniden çıkarılan vergilerle gelir 5329 yük ve gider 6872 yüke ulaştı. Halen, gider gelirden 1600 yük akçe fazladır.

Böylece giderin gündün güne artmaya devam ettiği sabit oldu. Bundan sonra, gelirin artırılması ve giderin azaltılması yolunu bulup, bunu devam ettirmek zor iştir. Bunun imkân dahilinde olmadığı tecrübe ile, ehline malum olmuştur. Giderin azaltılması ve düşürülmesinde, son çare olarak, zorla iş yaptırma gücüne sahip bir kişinin işi ele alması gereklidir. Bu mümkün olmasa bile, durumun düzeltilmesi için rahatlama imkânı yaratılmalıdır.

SONUÇ

Devlet yapısında meydana gelen bozulma; bütçe açığı ve askerinin çokluğu bunalımının çözümü :

Bu sorunun, tedbirinin ve çözümünün, bu işin erbabınca bilindiği açıksa da «el elden üstündür» veyahut, sözün bu yerinde, başkaca bir açıklamayı gerektirmez.

Devlet yapısında meydana gelen bu bozulmanın çözümü için birçok yol vardır. Bunların kimi hâlâ mümkün, kimi de ilk bakışta olamaz görünümündedir. Birincisi, halkı hakka boyun eğdirecek dirayetli bir kişinin varlığıdır. Biri de; devletin ileri gelenleri, gerçek padişahın, mülkün sahibi olan, Allah olduğunu bilmelidirler. Gerçekte, hazine de, asker de halk da hep onundur. Yeryüzü padişahı onun halifesidir. Bu padişah, O'nun sebepleri yaratışı ile yeryüzünü yönetir. Uyanık bir yeryüzü padişahının huzurunda, nice doğruluk üzere hareket olunursa, bilinmeyi bilen (Allah'ın) kulluğunu da öylece yapmak gerekir. Âdil ve hakça, tek bir gönül ve tek bir görüşle, terslik edenlere meydan vermeyip, devlet işlerinde alınması gerekli tedbirleri almak ve de hemen işe koyulmak gerekmektedir.

Bir diğer çözüm de; ordunun belli başlı tecrübeli kişileri, gerçeklerde birleşip, sayesinde huzur içinde yaşadıkları devletten yana çıkararak, asker gücü ile hıyanet ve fesat erbabının kökünü kazıyıp, geçmişte birçok kere, dine ve devlete yaptıkları hizmet-

leri yeniden yapmalarıdır. Bir başkası da; devleti yönetenler, doğru olanda birleşmeye gayret ve çaba gösterip, gereksiz harcamaları azaltmak için askeri kullanarak, ordunun kahredici gücü ile dirlik ve düzenliği sağlamalıdırlar.

Bu ihtimaller, şu anda, kolay ve sade görünmekle beraber, uygulanması zor olan şeylerdir. Çünkü, devletten yana ve hakka uyan kimse çok az olup, halkın çoğunluğu kendi çıkarı peşindedir. Bu işin halli ancak, dirayetli bir kişi ile mümkündür.

SONSÖZ

Bugün, hazinenin azlığı, askerinin bolluğu, giderin çokluğu ve reayanın güçsüzlüğüne ait bunalımın, mümkün olduğu kadar yok edilmesinin çaresi şudur :

Reayanın, vergi vermeye imkânı yoktur. Bir yıllık geliri, padişahı âlempenah hazretleri (Allah ona selametler versin) yolu ile olursa, tedarik ve tedahül ortadan kaldırıp, elde edeceği malından yavaş yavaş ödeme şartı ile güvenilir bir kuluna teslim ve deruhte etsin. Bir yıllık gelirin bulunması hazine için büyük bir güç yaratır. Her işe sermaye olur.

Askerinin çokluğuna ait bunalım, daha önce de söylendiği gibi, asker toplamakta çok titiz davranmakla ve iyi tedbirlerle ortadan kaldırılır. Söz gelimi, gelir artırıcı, hazine için yararlı vergileri, askerinin çokluğu tüketmektedir.

Giderin yok edilmesine çare olarak da; dairelerde yersiz harcamaları azaltıp, sonra her biri hazinenin direği olan birkaç bölümde, işin ehli, dindar ve dürüst kişileri görevlendirmektir. Bu yolla bir iki yılda, gider fazlalığından doğan sıkıntı da önlenmiş olur.

Reayanın güçsüzlüğüne çare olarak da, üzerlerinden bazı vergilerin bir miktar indirilmesinden sonra, memuriyetten akçe alınmayıp, denenmiş ve dürüst adamları görevlerinde uzun süre çalıştırarak, zulmedenin hakkından gelmek ile bir iki yılda reaya kuvvet bulup, Osmanlı ülkesi arzu edilen şekilde bayındır olur.

TENBİH VE TEBŞİR

Devlet ve saltanatın ileri gelenlerince de bilindiği üzere, bu yüce devlette bunalım yeni olmayıp, geçmişte, saltanat veraseti kavgası ve bir zaman Timur'un şerri, sonra Celâli'lerin ortaya çıkışı, birçok kere ülkede karışıklık yarattıysa da, Allah'ın yardımı ile, yolu yordamınca alınan tedbirler sayesinde düzelmiştir.

Bu küçük eser de sözü edilen sıkıntıların, hepsi dehşetlidir diye korkuya düşüp, kuruntuya kapılarak tedbir almamak, din ve devlet için yakışık almaz ve hamiyetin gereği bu değildir.

Cihanın sığınağı hazreti padişahın saltanatları kuvvet ve saadettedir. Yeter ki, vekilleri din ve devlete hizmette birleşerek, çalışmaya sıvanıp, şeriatı ölçü ve rehber edinsinler. Yüce Allah'ın yardımı ile, düşmana karşı, galip, üstün ve muzaffer olurlar. Zulüm ve haksızlığı bırakıp şerî ve aklî kanun gereğince tedbir alırlarsa, bu yüce devleti hiyanetten kurtarıp, kanun yoluna sokarlar. Ulu Tanrı, bu yolda etkili kıl-sın. Amin.

S Ö Z L Ü K

- Ahval** : Haller, durumlar, bulunuşlar.
- Akçe** : (Akça) Vaktiyle kullanılan gümüş para.
- Alem** : Dünya, cihan.
- Alempenâh** : Âlemin sığınacağı yer.
- Amel** : İş, niyet.
- Ameli** : Pratik, uygulamalı.
- Asgar** : En küçük.
- Âsude** : Rahat, dinç.
- Bürudet** : Soğukluk.
- Celâli** : Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'da baş gösteren ayaklanmalara verilen ad. Yavuz Sultan Selim zamanında Tokat civarında Turhal kasabasında Celal adında birinin çıkardığı isyanın tarihte aldığı ad. Bu tabir, sonradan hükümete karşı çıkarılan bütün isyanlar için de kullanıldı.
- Cihad** : Din uğrunda düşmanla savaşma.
- Cülus** : Padişahın tahta çıkışı.
- Cülus bahşisi** : Tahta çıkan padişahın askerlere ve memurlara verdiği bahşiş, hediye.
- Dari's-saltanatı** : Yüce saltanatın makamı. Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul'a verilen sanlardan biri.
- Defterdar** : Osmanlılarda bugünkü maliye bakanı görevini yerine getiren kişi.
- Delayet** : Yol gösterme, iz, işaret.
- Demir leblebi** : Zor, çetin, baş gelinmesi güç olan şeyler için kullanılan bir deyim.
- Deruhte** : Üstüne alma, yüklenme.

- Ekber** : En büyük.
- Enderun** : Osmanlı sarayında iç bölüm görevlilerinden başkasının girmesi yasak olan kısım.
- Erbab** : Sahipler, malikler, ehil, muktedir; lâyük.
- Erkam yazısı** : Sayıları göstermek için kullanılan harflerden teşekkül eden yazı.
- Eslaf** : Yerlerine geçilen kimseler, geçmişler, bir memurluk veya hizmette birinden önce bulunmuş olanlar.
- Ferman** : Emir, buyruk, padişah tarafından verilen yazılı emir.
- Fesat** : Düzenin karışması.
- Fetva** : Müftü tarafından verilen şerri hüküm veya karar.
- Gaddar** : Zulmeden, hain, merhametsiz, kıyııcı.
- Galle** : Dert, sıkıntı, keder, felaket.
- Germ** : Sıcak, ılık.
- Hakim** : Bilgin, her şeyi bilen, tabiatı inceleyen, felsefeci, doktor.
- Halife** : Birinin yerine geçen kimse, Hz. Muhammed'in vefatından sonra ümmet idaresinin başına geçen kimse, padişah, kalfa, resmi dairelerde yazı işlerini yürüten ikinci derecedeki kişi.
- Hamiyet** : Milli onur ve haysiyet.
- Hayır-hah** : Hayır sever, iyilik isteyen.
- Hazer** : Barış ve güven.
- Hey'et** : Astroloji.
- Hıyanet** : Hayınlık, güveni kötüye kullanma, hainlik.
- Hicri tarih** : Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye göç etmesini yani hicreti başlangıç olarak kabul eden tarih.
- Istılah** : Terim, tabir, ilmi söz.
- İkame** : Oturma, ayakta durma, meydana koyma, yerine geçirme.
- İmâ** : Dolayısı ile anlatma, işaretle anlatma.

intihap	: Seçme, seçilme, seçim, en güzel, karışma.
Kadim	: Eski, öteden beri mevcut bulunan.
Kâinat	: Var olan şeylerin hepsi, yaratıklar, dünya, cihan.
Kılavuz	: Önder, rehber.
Kostantiniye	: İstanbul'a eskiden verilen adlardan biri.
Küffar	: Kâfirler, hak dinini inkâr edenler.
Lafz	: Söz.
Layiha	: Düşünülen bir şeyin yazı haline getirilmesi, tasarı.
Mecmua	: Bir araya toplanmış, seçilmiş yazılardan meydana getirilmiş yazma kitap, dergi.
Menzil	: Kervanların ve posta tatarlarının indikleri ve at değiştikleri yahut geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve han, yaya olarak bir günde alınan yol mesafesi.
Mucib	: İcap eden, gereken, sebep.
Muhâzarât	: Akılda tutulan şeyler, edebî tarihî fıkralar, hikayeler, faydalı bilgiler.
Muhtasar	: Kısaltılmış, kısaltma, özet.
Mukabele	: Eskiden cebir ve denklem yerine kullanılan bir kelime, karşılaştırma.
Mukayyed	: Kayıtlı, bağlı, bir işe önem veren.
Muvâfık	: Uygun, yerinde.
Müellif	: Yazar, kitap yazan.
Mürekkep	: İki veya daha çok şeyin karışımından meydana gelen.
Müteşekkik	: Teşekkül etmiş, şekillenmiş, meydana gelmiş, kurulmuş.
Nazarî	: Teorik, yalnız görüş halinde bulunan, tatbik edilmemiş.
Nazariye	: Görüş, düşünce, teori.
Neşretmek	: Yayımlamak.
Nusret	: Yardım, Allah'ın yardımı, başarı, üstünlük.
Rabt	: Bağlama, bağlanma.

- Reaya** : Çiftçi, köylü, hükümete itaat eden ve vergi veren halk manasına gelen raiyyet kelimesinin çoğuludur, Osmanlı devrinde Müslüman olsun olmasın bütün tebaya denilirken sonraları sadece Müslüman olanlar için kullanılmıştır.
- Reva** : Yakışır, uygun, yerinde.
- Risale** : Kısa yazılmış küçük kitap, mektup, dergi.
- Rüzgâr** : Zaman, devir, dünya, yıl.
- Salât** : Namaz.
- Sâye** : Gölge, koruma, sahip çıkma, yardım.
- Sefer** : Savaş, yolculuk, kere.
- Selam** : Barış, rahatlık, gelip geçici olmama, sonu iyi ve hayırlı çıkma.
- Serd** : Soğuk, serin.
- Sevda** : Eskiden hekimlerin insan vücudunda var saydığı dört unsurdan biri. Diğerleri safra, kan ve balgamdır.
- Silahtarlık alayı** : (Silahdar bölüğü) Osmanlı devrinde atlı birlikten oluşan kapıkulu süvarilerinin ikinci bölüğüne verilen isim. İlk teşekkül eden süvari bölüğü budur. Savaş zamanında ordunun geçeceği yolu emniyete almakla görevliyidiler. Savaşta süvari olarak savaşlardı.
- Sipahi** : Timar adıyla ayrılan toprağın geliri ile geçinen, savaş zamanlarında da kendi hayvanları ve kanunen götürmeye mecbur oldukları silahlı askerlerle birlikte sefere iştirak eden bir sınıf süvari askerine verilen ad.
- Siyakat yazısı** : Eski yazılardan birinin adıdır. Resmî ve özellikle de mali işlerde kullanılmıştır.
- Siyasetname** : Bütün bir toplumun refahı ve düzeni için gerekli olan bir kısım hükümleri içeren yazı.

- Süvari Mukabele kalemi** : Kapıkulu süvarilerinin maaş defterleri ile saray ağalarının maaş defterlerinin kontrol edildiği büro.
- Şer** : Kötülük, fenalık kötü iş, kavga, gürültü.
- Şer'an** : Şeriatça, şeriata uygun olarak.
- Şeriat** : İbadet ve muamelata yönelik dini hükümlerin tümü, Allah tarafından Peygamber vasıtası ile vaz' ve tebliğ olunan hükümler.
- Şeyhülislam** : İlmîye sınıfının başında bulunan kişinin ünvanıdır.
- Şifahi** : Ağızdan, sözlü.
- Taasub** : Bir düşünceye, bir inanışa körükörüne bağlanıp ondan başkasını düşünmeme durumu, bağnazlık.
- Tabakât** : Tabakalar, basamaklar, biyografik eserlere verilen genel ad. Tabakat-ı fukaha gibi.
- Tebşir** : Müjde verme, müjdeleme, müjdenme.
- Tedahül** : Birbiri içine girme, geri kalma, bir taksitin ödenmeden ötekinin gelmesi, ödemede gecikme.
- Tedarik** : Hazırlama, araştırıp bulma, ele geçirme.
- Telif** : Yazılmış kitap, eser.
- Tenbih** : Uyarma, uyandırma, bir işin yapılmasını, bırakılmasını veya o işten vazgeçilmesini tekrar tekrar hatırlatma.
- Tevarih** : Tarihler.
- Teyid** : Kuvvetlendirme, sağlamlaştırma, doğrulama.

- Timar** : Osmanlı devrinde beylik topraklarının işletilmesine bakma ve seferlerde atlı asker olarak katılma şartıyla geliri kişide kalan toprak dilimi. En küçük parçası 3000 akça gelir bırakan kılıç timarıydı. En çok 9999 akçaya değin yükselirdi.
- Ulema** : ilim sahibi, bilgin manasına olan âlim kelimesinin çoğuludur. Osmanlılarda özellikle din ilimlerini bilenlere denirdi.
- Ulufe** : Yeniçeriliğin geçerli olduğu devirlerde asker ve diğer muvazzaf memurlara üç ayda bir verilen maaş.
- Ümera** : Sancak beyleri hakkında kullanılan bir tabirdir. Arapça reis, bey manasına gelen emirin çoğuludur.
- Vefeyat** : Ünlü ve tanınmış kişilerin ölüm tarihleriyle kısa hal tercümelerini derleyen eserler. Açık anlamı «ölümler» dir.
- Veraset** : Mirasçılık, mirasta hak sahibi olma.
- Vüzeraya nasihatlar** (Nesayihü'l-vüzerâ) Devlet idaresi konusunda ve vezirlere tutacakları yolu, çeşitli olaylarda alacakları tedbirleri örnekleriyle açıklayan kitaplara verilen ad.
- Yeniçeri** : 1826 yılından önce Osmanlıların yaya askerine verilen addır. Hükümdarın emri altında ve şahsına bağlı olduğu için «Kapıkulu» da denirdi. 1826'da II. Mahmud tarafından ortadan kaldırıldı.
- Yük** : Osmanlılar devrinde yüz bin akçadan oluşan para demeti.
- Zeyl** : Bir şeyin devamı, eki, etek.
- Zikretmek** : Anmak, söylemek, Tanrı'nın adlarını şeyhin verdiği buyruk sayısınca tekrar etmek.